

میرزاعلی خان مقدم مراغه‌ای و کتابچه آداب دیپلماتیک در عصر قاجاریه

نادره جلالی^۱

◆ چکیده

میرزا علی خان مقدم مراغه‌ای، از امرای دربار محمد شاه و ناصرالدین شاه، ملقب به حاجب‌الدوله، ضیاءالملک، صنیع‌الدوله و اعتمادالسلطنه، در طول حیات خود مشاغلی چون فراش‌باشی، حکومت خوزستان و لرستان، وزارت عدلیه و وزارت وظایف و اوقاف را بر عهده داشت. میرزا علی خان اگرچه به سبب مشارکت در قتل میرزا تقی خان امیرکبیر خوش نام نیست، اما اقدامات عمرانی وی چشمگیر بوده است. او دستی هم در تألیف داشت و آثاری همچون سفرنامه حج / مکه و کتابچه تشریفات از او بر جای مانده است. از آنجا که در باره تشریفات، آداب استقبال و نحوه پذیرایی از هیأت‌های دیپلماتیک در منابع عصر قاجار اطلاعات و آگاهی‌های موجود اندک و پراکنده است، کتابچه تشریفات از مآخذ سودمند در این باب به شمار می‌رود. در مقاله حاضر نخست به شرح حال وی و سپس کتابچه تشریفات پرداخته خواهد شد.

• واژگان کلیدی:

قاجاریه، میرزا علی خان مقدم مراغه‌ای (اعتمادالسلطنه)، کتابچه تشریفات، آداب دیپلماتیک

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۲/۳/۲۸ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۲/۶/۱۷
^۱. پژوهشگر و مصحح متون تاریخی Email: Nadereh_Jalali@yahoo.com

خاندان میرزا علی خان مقدم مراغه ای، از طوایف کرد ساکن در مراغه و زنجان (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۲)، از زمان صفویه وارد کارهای دولتی شدند و در سپاه به خدمت پرداختند. از آنجا که آنها در جنگ‌های آن دوران، به ویژه جنگ‌های ایران و روس پیشقدم بودند، به «مقدم مراغه‌ای» شهرت یافتند (خان ملک ساسانی، ۱۳۵۴: ۱۶۹، ۱۷۹).

وقتی حسین خان مقدم مراغه‌ای، پدر میرزا علی خان، به دربار عباس میرزا نایب‌السلطنه راه می‌یافت، میرزا علی خان ۱۰ سال بیشتر نداشت و غلام‌بچه مخصوص محمد میرزا ولیعهد و محمد شاه بعدی شد (بامداد، ۱۳۷۴: ۲/ ۳۷۴). با انتصاب پدر به منصب پیشخدمت‌باشی‌گری نایب‌السلطنه و بعد محمد میرزا ولیعهد، میرزا علی خان نیز به نیابت وی گمارده شد و مدتی سمت صندوقداری یافت. چون محمد شاه بر تخت سلطنت جلوس کرد، علی خان همراه او به تهران آمد و بعد به سمت نظارت و خوان‌سالاری دربار منصوب شد و لقب خانی گرفت. همچنین برای تأمین مخارج آشپزخانه شاهی، حکومت کاشان، تهران و بلوکات اطراف به او واگذار شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۳/ ۱۵۸۳، ۱۵۸۲). میرزا علی خان همواره از حمایت و پشتیبانی مهدعلیا ملکه و همسر محمدشاه برخوردار بود، اما در سال ۱۲۶۱ ق. بر اثر شکایت فاطمه خانم چهریقی، همسر دوم محمد شاه و مادر عباس میرزا ملک آرا، به سوء استفاده از اموال وی متهم شد. حاج میرزا آقاسی در یکی از مراسلات خود در همین ایام با محمد شاه، در این باره به وی نوشت: «در باب علی خان ناظر عرض می‌شود پدرش به جهت خلاف با بنده رفت و در مراغه وفات یافت و خودش به واسطه خیانت به مال پادشاه دین‌پناه - روحنا فداه - رفتار آمد. زیادت‌تر نترسانند که او هم تلف شود همه مالها از بین می‌رود. به آرام و استادی مالها را از او بخواهند» (ملک‌آرا، ۱۳۵۵: ۲۳).

بنابراین، علی خان از شغل نظارت معزول و اموالش نیز مصادره شد (بامداد، ۱۳۷۴: ۲/ ۳۷۴). او از بیم جان در قم بست نشست، اما صدرالممالک اردبیلی حاکم قم، به دستور محمدشاه با نیرنگ‌هایی او را از بست بیرون آورد و با غل و زنجیر به تهران فرستاد. وی مدتی

زندانی بود، تا آنکه عاقبت با وساطت حاج میرزا آقاسی رهایی یافت؛ آنگاه به عتبات عالیات رفت و تا هنگام مرگ محمدشاه در آنجا ماند. به نوشته محمدحسن خان اعتمادالسلطنه: «سه سال قبل از فوت محمدشاه که پدرم خوان سالار بود، به واسطه تهمتی مردود شد و از وحشت هشت ساعته از نیاوران شمیران به قم آمد و در جوار حضرت معصومه بستی شد، اما به دستور شاه او را از بست بیرون کشیده و مغلولا به تهران برگرداندند. پدرم یکسال در زندان دیوان به زنجیر بود اما خونس نریختند و بعد مرخص عتباتش نمودند» (اعتمادالسلطنه، 1376: 637).

علی خان سرانجام با حمایت مهدعلیا به ایران بازگشت و در تبریز نزد وی و ناصرالدین میرزا ولیعهد ساکن شد. بنا بر نوشته عباس اقبال آشتیانی «علی خان همراه مادر محمد شاه به مکه رفت و برای محرمیت او را صیغه کرد. اما بعد از بازگشت از سفر مکه، در تبریز خود را علی رغم وجود مادر عباس میرزا ملک آرا، به مهدعلیا نزدیک ساخته به طوری که همراه او به تهران آمده و چون محمدشاه دار فانی را وداع گفت و مهدعلیا موقتا زمام امور را در دست گرفت، او را ناظر خود و مأمور وصول مالیات گیلان کرد» (ملک آرا، 1355: 23).

او در مدت کوتاهی نظم را برقرار کرد، مالیات هنگفتی از مردم آنجا گرفت و به تهران بازگشت. در سال 1265 ق. به فرمان امیرکبیر فراش‌باشی شد و در این سمت، فراش‌های دولتی را با نشان‌دار کردن کلاه و اسلحه و لباس، از دیگر فراش‌های معمولی متمایز کرد و بدین ترتیب، دسته فراش سواره ایجاد شد. به نوشته عباس اقبال آشتیانی، سبب حمایت امیرکبیر از علی خان و دادن لقب حاجب‌الدوله به وی، نقش او در فرو نشانیدن شورش افواج آذربایجانی مقیم تهران بود (ملک آرا، 1355: 19).

علی خان در سال 1267 ق. اداره و اختیار کلیه عمارات دیوانی را در دست گرفت: اداره امور باغ‌ها، مهمان‌خانه، معمارخانه، سرایدارخانه و خیاط‌خانه دولتی، امور تشریفات سفیران دولت‌های خارجی، محصلی وجوهات خزانه اندرون و حکومت ناحیه خوار. او در سال 1268 ق. در ماجرای

تیراندازی به ناصرالدین شاه، ملا شیخ علی ترشیزی، از پیروان باب و از عاملان اصلی تیراندازی را دستگیر کرد و به قتل رساند (اعتمادالسلطنه، 1363: 3 / 1584 / بامداد، 1374: 2 / 384).

اما میرزا علی خان با وجود محبت‌های امیرکبیر، با مهدعلیا و میرزا آقا خان نوری همراه شد و در توطئه قتل او با آنان و کلنل شیل کاردار سفارت انگلیس و کلنل فرانت از افسرهای انگلیس مقیم ایران، همدست بود. او در سال 1268 ق. پس از آنکه ناصرالدین شاه فرمان قتل امیرکبیر را صادر کرد، بی‌درنگ و شبانه خود را به فین کاشان رساند و حکم را اجرا کرد (خورموجی، 1344: 104-105 / شیل، 1362: 226).

فرزند وی اعتمادالسلطنه، متن حکم قتل امیرکبیر را در روزنامه خاطرات خود آورده است: «چاکر آستان ملائک پاسبان فدوی خاص دولت ابد مدت حاج‌علی‌قلی خان پیشخدمت خاصه فراشباشی دربار سپهر اقتدار مأموریت داد که به فین کاشان رفته میرزا تقی خان فراهانی را راحت نماید و در انجام این مأموریت بین الاقران مفتخر و به مراحم خسروانی مستظهر بوده باشد». (اعتمادالسلطنه، 1376)

میرزا علی خان خود، در نامه‌ای به فرزندش ادیب‌الملک به این جنایت اعتراف کرده است، اما کوشیده با طرح اتهام پناهندگی امیرکبیر به سفارت روس، کار خود را توجیه کند: «بحمدالله منظور را به اقبال سلطنت عظمی بجا آوردم چه مضایقه! به عقیده مردم بدنام من شدم، شده باشم! مردم چه می‌دانند چه خبر بود؟» (چهل سال تاریخ ایران، 1363: 2 / 473)

با قتل امیرکبیر، علی خان مراتب ترقی را بیشتر پیمود و به پیشنهاد میرزا آقاخان نوری لقب حاجب‌الدوله یافت و یک قبضه قمع مرصع گرفت. کنت دو گوبینو نیز به تقاضای میرزا آقا خان نوری، از سوی دولت فرانسه، به او نشان درجه دوم لژیون دونور داد (گوبینو، 1370: 129، 137).

ناصرالدین شاه در سال 1274 ق. ترتیب و انتظام و نظارت در امور جشن ولیعهدی محمدقاسم میرزا را به میرزا علی خان سپرد (بامداد، 1374: 2 / 377)، اما در 1275 ق. سه روز

پس از عزل میرزا آقا خان نوری، او نیز به جرم تصرف در اموال دولتی و همکاری با او به فرمان ناصرالدین شاه از منصب حاجب‌الدولگی معزول شد و حدود یک سال مغضوب و در گلپایگان تبعید بود. تا اینکه در ذی‌الحجه همان سال در سلام روز عید اضحی با وساطت مهدعلیا مورد عفو قرار گرفت؛ به ضیاءالملک ملقب شد و حکومت خوزستان را نیز به او سپردند و در سال 1276 ق. حکومت لرستان را نیز بر قلمرو حکومتی او افزودند. سپس منصب امیرتومانی گرفت و تا اواخر سال 1277 ق. حکومت این نواحی را بر عهده داشت. چون شماری از طوایف خوزستان و اهالی شوشتر بر اثر ستمگری‌های وی سر به شورش برداشتند، ناگزیر مدت چهار ماه در قلعه سلاسل اقامت‌گزید (چهل سال تاریخ ایران، 1368: 2/ 46 - 45)، سپس به تهران احضار شد (اعتمادالسلطنه، 1357: 244)، اما نه تنها از این سمت کنار نرفت، بلکه لقب صنیع‌الدوله گرفت و در سلک وزرای دربار و اجزاء دارالشورای دولتی درآمد. در سال 1278 ق. مدتی سمت وزارت عدلیه داشت. در 1279 ق. "اعتمادالسلطنه" شد و تا اواخر 1281 ق. در سمت وزارت عدلیه باقی ماند. در همین سال از کار بر کنار و مبلغ صد هزار تومان نیز جریمه شد (بامداد، 1374: 2/ 378 / اعتمادالسلطنه، 1376: 1084). سپس به جای میرزا مصطفی افشار بهاءالملک به وزارت وظایف و اوقاف رسید. او در این سمت، «دستورالعمل» را که ظاهراً نخستین «قانون قضایی» دوره قاجار بود، تدوین کرد و به امضای شاه رساند. در سال 1283 ق. علاوه بر وزارت وظایف و اوقاف، اداره حکومتی همدان را نیز بر عهده گرفت.

حاج علی خان سرانجام در ربیع‌الاول سال 1284 ق. در خانه سیدجمارانی ناظم‌العلماء درگذشت و در حرم حضرت معصومه (س) در قم به خاک سپرده شد (بامداد، 1374: 2/ 379).

محمدحسن خان اعتمادالسلطنه در باب عاقبت کار پدر خود نوشته است: «چنانکه پدر بیچاره من همینطور با صداقت خدمت کرد. عاقبت بعد از شصت سال خدمت به جد و پدر و خودش بی کفن مرد» (بامداد، 1374: 2/ 378).

اقدامات عمرانی علی‌خان چشمگیر بود، از آن جمله است: توسعه و تزئین صحن حضرت عبدالعظیم و مطلا کردن گنبد آن، احداث عمارتی جدید در جنب عمارت اندرونی سلطنتی در دارالخلافه مشتمل بر هشتاد و دو باب اتاق تحتانی و فوقانی، احداث باغ و عمارتی وسیع در دوشان تپه، ساختن سربازخانه و قراول‌خانه‌های شهر، تعمیر و بنای مجدد قورخانه و توپخانه محمره که به سبب بالا آمدن آب در سال ۱۲۷۸ ق. تخریب شده بود، احداث سبزه میدان دارالخلافه تهران در سال ۱۲۶۹ ق. مرمت سدّ هویزه، احداث کارخانجات ریسمان‌ریسی و کاغذ سازی در تهران و شکرریزی در مازندران، احداث عمارت سلطنت‌آباد، نیاوران، خیابان ارک و عالی‌قاپوی شاهی (بامداد، ۱۳۷۴: ۳۷۸/۲). احداث عمارت بادگیر را نیز به وی نسبت داده اند (معمدی، ۱۳۸۱: ۱۷۸ و ۱۰۰).

از دو اثر می‌توان دریافت که حاج‌علی‌خان مقدم مراغه‌ای دستی نیز در تألیف داشته است: سفرنامه‌ای از سفر حج وی باقی مانده که آن را در سال ۱۲۶۳ ق. / ۱۸۳۶ م. نگاشته است. این اثر که مؤلف **الذریعه** از آن با عنوان «سفرنامه بیت‌الله» یاد کرده (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۸ ق: ۱۲/ ۱۸۶)، مشتمل است بر شرح سفر وی در همراهی مهدعلیا مادر ناصرالدین شاه به عتبات عالیات، دمشق و مکه و مدینه. او در این سفر، از مهدعلیا بارها بی‌مهری و بی‌توجهی و کم‌لطفی دید، تا آنجا که برای جبران بی‌پولی و تأمین هزینه سفر ناچار شد اسباب خود را به مبلغ دوازده تومان به حراج بگذارد. میرزا علی‌خان سرانجام در ۲۶ جمادی‌الاول وارد تبریز شد. سفرنامه او را، آقا سیدحسین نامی بر اساس وصیت اشرف‌السلطنه همراه یکصد و پنجاه جلد کتاب خطی دیگر در سال ۱۳۳۴ ق. وقف «کتابخانه مبارک رضویه» کرده است. اصل این سفرنامه به دستور محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه، فرزند مؤلف استنساخ شده است، اما تاریخ کتابت نسخه کنونی، ۱۳۳۶ ق. است (منزوی، ۱۳۷۴: ۱/ ۱۰۵، ۱۲۴ / همان، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۱۳۵۳: ۶ / ۴۰۳۱).

از علی‌خان حاج‌الدوله اثر دیگری با نام کتابچه تشریفات در دست است که به نظر می‌رسد تاکنون از دید پژوهشگران پنهان مانده است. تنها نسخه شناخته شده از این کتاب، در

کتابخانه و مرکز اسناد وزارت امور خارجه نگهداری می‌شود. نسخه به خط شکسته تحریر شده و بر آن یادداشتی از دکتر مهدی بیانی موجود است.

تشریفات در ایران

تشریفات در ایران تاریخی دیرین دارد: نقوش، سنگ‌نوشته‌ها و حجاری‌های بازمانده نشان می‌دهد که رسوم خاصی برای آنچه اینک تشریفات گفته می‌شود، وجود داشته است. آداب و رسوم تشریفات در دوره ساسانی تفصیل خاصی داشت و حتی تقلیدی از آن به دوره خلفای بنی امیه و بنی عباس هم رسید.

در دوره حکومت مغولان و ایلخانان مقام رئیس تشریفات با نام "سالاربار" و "پرده‌دار" شناخته می‌شد. در دوره صفویه «یشیک آقاسی‌باشی» همان مقام بود و تا پایان عصر قاجار همچنان برقرار ماند و بعدها به «رئیس تشریفات دربار» تغییر یافت. بنابراین، در همه ادوار تاریخ ایران، این مقام نفوذ و منزلت خاصی داشت و گاه مقدمه دسترسی به مقام‌های بالاتری بود.

در ایران عصر قاجار به سبب ارتباط دیپلماتیک با سایر دول اروپایی و تأسیس کنسولگری، سفارتخانه‌ها و دیگر اماکن سیاسی این ممالک در ایران و نیز سفرهای تنی چند از پادشاهان این سلسله به کشورهای اروپایی، آداب و آیین تشریفات ممالک اروپایی در ایران نفوذ و رواج یافت، نخست در سطوح درباری و سپس در میان دیگر اقدار و رجال درباری.

چنانکه از سفرنامه‌های این دوره برمی‌آید، پیش از تشکیل وزارت امور خارجه، آداب و تشریفات دیپلماتیک به امر شاه با تعیین میهماندار و هیأت میزبان برای سفرها و مأموران خارجی صورت می‌گرفت (موریه، 1368: 1/ 226-228، 238 / واتسن، 1348: 225) و اهمال در کار تشریفات موجب تنبیهات سخت بود (علوی شیرازی، 1363: 48).

با گسترش روابط سیاسی ایران، نهادی به نام وزارت امور خارجه به سبک و سیاق وزارتخانه‌های اروپایی به سال ۱۲۹۹ ش. با تشکیلاتی نسبتاً مفصل دوباره تأسیس شد. وزارتخانه جدید شامل چهار بخش بود: انگلستان، روسیه، ترکیه و کشورهای غیر همجوار. علاوه بر چهار بخش مذکور، پنج دایره پشتیبانی شامل امور بازرگانی، تشریفات، ترجمه و رمز، آرشیو و حسابداری نیز به وزارت امور خارجه جدید منضم گردید.

اما در باره تشریفات، آداب استقبال و نحوه پذیرایی از هیأت‌های دیپلماتیک در عصر قاجار اطلاعات موجود پراکنده و اندک است. کتابچه تشریفات، از میرزا علی خان مقدم مراغه‌ای مأخذ سودمندی در باب تشریفات، آداب استقبال و پذیرایی از هیأت‌های دیپلماتیک است. محتمل است که نثر و نگارش متن اثر نه از خود حاجب‌الدوله، بلکه از قلم پسرش اعتمادالسلطنه باشد، زیرا در مأخذ موجود از تحصیلات او سخنی به میان نیامده است. این اثر شامل ذکر برخی وقایع تاریخی نیز هست که بر اهمیت آن می‌افزاید و به همین سبب به نظر می‌رسد که مؤلف یادداشت‌های تاریخی خود را با موضوع "قواعد تشریفات" در آمیخته است (بامداد، ۱۳۷۴: ۲/۳۷۹). به هر حال، مؤلف کتاب را در دو قسمت به رشته نگارش درآورده است:

قسمت اول مشتمل بر ۷ فصل

♦ فصل اول: در باب تشریفات تحویل حمل و سلام حضور مبارک در دیوانخانه بزرگ و سر در عالی‌قاپو و اسامی اصحاب سلام که در وقت تحویل دعوت شده بودند و سایر لوازم عیدی.

♦ فصل دوم: در باب پیشکشی ولایات که در شب عید به حضور مبارک نقداً پرداخت شد به تاریخ یوم یکشنبه بیست و نهم شهر رجب‌المرجب ثیلان‌ئیل ۱۲۷۳.

♦ فصل سوم: در آداب تشریفات وزرای دول متحابه و سفرای دول مزبور.

۱- تشریفات شرفیابی کنیاز ملیکوف فرستاده و جانشین قفقاز.

♦ فصل چهارم: در باب سواری موکب همایون به شکارگاه و غیره و ایام توقف در شکارگاه.

♦ فصل پنجم: در تشریف‌فرمایی موکب همایون به بیلاقات و ایام توقف و سواری و وقایعات اتفاقیه.

♦ فصل ششم: در باب ورود مهمانان عزبا و قرار مخارج یومیه و تشریفات و انعامات ایشان و ایام توقف.

1- تشریفات مستر موره وزیرمختار انگلیس به تاریخ پنجشنبه 25 ذی‌قعدة الحرام 1273.
2- تشریفات مسیو بارون پیشون وزیرمختار فرانسه به تاریخ پنجشنبه 12 جمادی‌الثانی
نیلان نیل 1273.

♦ فصل هفتم: در تاریخ عزل و نصب حکام محروسه.

1- تشریفات ولیعهدی امیرکبیر نظام دوشنبه 14 ربیع‌الاول 1274 (امیرمحمدقاسم خان امیرنظام) و فرمان ولیعهدی او.

قسمت دوم:

این کتابچه‌ای است موسوم به قواعد و وقایع اتفاقیات در این دولت ابدمدت قاهره از اول سال خجسته فال یونت‌ئیل خیریت‌دلیل سنه 1274 که ابتدا رجوع می‌شود به تشریفات عید سعید نوروزی و اصحاب سلام حضور مبارک و غیره. این کتابچه مشتمل است بر چند فصل:

فصل اول:

1: در باب تعیین سلام.

2: اصحاب سلام (با همان ترتیب قسمت اول)

فصول بعد مشتمل است بر رفتن به بیلاقات و شکار و اسب‌دوانی و دادن خلعت و تشریفات فوت ولیعهد و وقایعی که در حین مسافرت به وقوع پیوسته است.

مطالب کتابچه تشریفات پس از یادداشت‌هایی^۱، چنین آغاز می‌شود:

«این کتابچه‌ای است موسوم به قواعد تشریفات و وقایع اتفاقیات درین دولت ابدمدت قاهره‌الباهره از اول سال خجسته‌فال ئیلان ئیل خجسته‌دلایل، خیریت‌تحویل ۱۲۷۳ که ابتدا رجوع می‌شود به تشریفات عید سعید نوروزی و اصحاب سلام به حضور مبارک و غیره» با وجود آنکه در مقدمه از ۷ فصل سخن به میان آورده، اما برخی فصول را ننوشته و ترتیب را نیز رعایت نکرده است. در فصل سوم در باره آداب تشریفات وزرای دول متحابه و سفرای مزبور و تشریفات شرفیابی کنیاز ملیکوف، فرستاده جانشین قفقازیه به حضور شاه مطالبی بیان داشته است:

«مقرب الحضرت العلیه محمدحسن خان نایب ایشک آقاسی باشی با بیست نفر فراش و دو نفر شاطر بی کلاه پولک و پنج نفر یساول و دو نفر نایب - یکی نایب فراشخانه مبارکه و دیگری نایب شاطر باشی - با یک رأس اسب یراق مرصع به منزل کنیاز ملیکوف رفته و اظهار می‌دارد از جانب سنّی الجوانب همایون دعوت به حضور مبارک شده‌اید. یکصد نفر سرباز دم تخته پل ارگ سبزه میدان و چهارصد نفر سرباز در میدان ارگ، دویست نفر به سمت اطاق نظام و دویست نفر به سمت دیوانخانه عدالت و توپچیانی که در جلوی ارگ هستند، همه به نظم ایستاده تا هنگام عبور معزی‌الیه احترامات عسکریه به عمل خواهند آورد. محمدحسن خان نایب ایشک آقاسی باشی معزی‌الیه را اول خدمت جناب مستطاب اشرف امجد ارفع خواهد برد. بعد از انقضای مجلس، جناب اشرف امجد از جانب سنّی الجوانب ملوکانه، معزی‌الیه را احضار و اظهار خواهد شد که شرفیاب حضور همایون شوند. محمدحسن خان نایب ایشک آقاسی باشی معزی‌الیه را با صاحب‌منصبان ایشان به ترتیب و نظم که مقرر است به پیشگاه حضور مبارک خواهند برد و در مقامی که نایب ایشک آقاسی باشی کفش خود را بیرون می‌آورد، معزی‌الیه و

^۱. برای نمونه: در حاشیه صفحه نخست نسخه آمده است: «اخبار مصالحه انگلیس و ایران یوم چهارشنبه پنجم شهر شعبان المعظم ئیلان ئیل سنه ۱۲۷۳ رسید. در پاریس توسط مقرب‌الخاقان فرخ خان امین‌الملک به مرکز دولت علیه ایران به انجام رسید.» «محمدعلی میرزا به سن سی و چهار سالگی فوت شد.»

همراهان ایشان کفش‌هایی که قبل از وقت برای خودشان تدارک دیده بیرون خواهند آورد. نایب ایشک آقاسی‌باشی عرض خواهد کرد که عالیجاهان همراه جنرال ملیکوف از جانب جلالت‌مآب جانشین قفقازیه کنیاز باراتنسکی شرف اندرون حضور مبارک اعلیحضرت اقدس همایونی شاهنشاه - روحنا فداه - شده‌اند.

مقرب‌الخاقان مرتضی‌قلی خان قوللرآقاسی با جبهه ترمه در رواق همایون خواهد ایستاد. نواب اعتضادالسلطنه، نواب فرهاد میرزا و نواب احمد میرزا، مقرب‌الخاقان مرتضی‌قلی خان قوللرآقاسی با جبهه ترمه و با چند نفر از یوزباشیان و غلام پیشخدمتان سلام خاص منعقد خواهند کرد. عالیجاه ینال همراه جنرال ملیکوف که شرفیاب حضور مبارک می‌شوند، ذریعه جناب جلالت‌مآب جانشین قفقاز را خودش عرض خواهد کرد و سرکار اعلیحضرت همایون به جانب وزیر امور خارجه اشاره خواهد فرمود که ذریعه را از دست معزی‌الیه بگرفته و بعد از مرخصی از حضور همایون به همان اجزا و ترتیبی که آمده بودند، شرفیاب حضور نواب مستطاب امیرکبیر با احتشام نظام - روحی فداه - شده، شربت و شیرینی و چای و میوه‌جات و حلویات که در منزل نواب مستطاب معزی‌الیه حاضر بود صرف نموده، از آنجا شرفیاب خدمت نواب والا مظفرالدین میرزا شده، شربت و چای صرف نموده، با همان اجزاء و ترتیب به منزل خود معاودت خواهند نمود».

فصل ششم به تفصیل به نحوه آداب تشریفات و ورود مستر موره وزیرمختار دولت انگلیس که بعد از مصالحه به ایران آمد، اختصاص یافته است:

«عباس‌قلی خان سیف‌الملک رئیس مستقبلین بوده و جهانگیرخان سرتیپ یک نفر یوزباشی با پنجاه نفر غلام و محمود خان کلانتر از جانب اعلیحضرت همایون و محمود خان سرهنگ از جانب جناب مستطاب اشرف امجد و میرزا عبدالغفارخان از طرف وزیر امور خارجه به استقبال رفته‌اند... در کمال ترتیب و نظم وارد شهر خواهند شد، لیکن رئیس مستقبلین همه جا باید هم‌دوش با جناب وزیرمختار روانه شوند و مستقبلین دیگر به قاعده و ترتیب در پشت

سر بی‌آنکه در عرض راه مزاحمت کرده، سبقت در مصاحبت نمایند. قدری به دروازه شهر مانده، بیست نفر فراش و ده نفر شاطر هریک با صاحب‌منصبان خود حاضر خواهند بود که تا دم سفارتخانه پیشاپیش جناب مشارالیه باشند که هریک با صاحب‌منصبان خود پیش آمده، دورباش و نگذارند ارباب توقع زحمت به جناب وزیر مختار بدهند.

کلاتر دارالخلافة قدغن خواهد کرد که درویش، ملا و فقیر را ممانعت نموده نگذارند که زحمت به جناب وزیرمختار بدهند و کوچه‌ها را مفتوح و آب و جارو نموده و چاله و گودال‌ها را مسطح نمایند و آنها که تماشاچی و در سر معبرها ایستاده‌اند، هنگام عبور وزیرمختار به نظام صف کشیده، بایستند و داخل همدیگر نشوند. مقرب الخاقان محمدخان امیرتومان قدغن خواهند کرد که یکصد نفر سرباز با یک نفر یاور در دم سفارتخانه که در آنجا فرود خواهد آمد با لباس‌های پاکیزه حاضر باشند که در هر دو جا احترامات عسکریه که معمولی ورود سفاست به عمل آوردند. سربازان مزبور در هر دو جا حاضرباش کرده، کلاً پیش خشک نموده بالایان در آب زدند.

بعد از ورود به سفارتخانه، امیرتومان ده نفر سرباز و یک نفر وکیل معین خواهند کرد که در منزل جناب مشارالیه مشغول قراولی و احترام باشند و این همان قراول دایمی است که در سفارتخانه حاضر خواهند بود، اگرچه معمول ده نفر بود، جناب وزیر مختار به این جهت از جناب مستطاب اشرف امجد خواهش نمود که چون در سفارتخانه قلپک منزل داریم، قراول معمولی را چهل نفر قرار بدهیم با یک نفر وکیل. حسب‌الخواهش جناب مشارالیه مادام توقف قلپک چهل نفر قراول آنجا خواهد بود.

مقرب الخاقان خاطر اعلیحضرت شاهنشاهی ده خوانچه شیرینی نقل و قند روسی به طوری که معمول ورود سفاست در سفارتخانه قبل از وقت حاضر خواهد کرد که دلیل خوش آمد و تبریک جناب مشارالیه باشد و پنج مجموعه حلویات مخصوص هم از جانب جناب اشرف امجد اکرم [ناخوانا] فراشخانه خودشان فرستاده خواهد شد. مستوفیان عظام با لباس درباری در منزل جناب وزیرمختار قبل از وقت حاضر خواهند بود که از جانب همایون رسم به

تصرفات به عمل آورند. میرزا علی‌نقی، میرزا ابوالقاسم مستوفی، میرزا تقی نوری و میرزا نصرالله کرمانی مستوفیانی که قبل از وقت در منزل جناب وزیرمختار از برای پذیرایی سفارت حاضرند قلیان که کشیدند خداحافظی کرده می‌روند.

بعد از ورود جناب وزیرمختار به خانه سفارت خودشان به موافق عهدنامه جدید به نیم ساعت فاصله، جناب مستطاب اشرف امجد معظم صدارت عظمی وارد منزل جناب وزیرمختار شده و تجدید ارادت نمودند. بعد از صرف قهوه و غلیان تشریف‌فرمای دارالصداره خواهند شد و منتظر ورود جناب وزیرمختار خواهد بود که بالاتفاق شرفیاب حضور مبارک شوند...

روز یکشنبه بیست و هفتم مقرب‌الخاقان شهبازخان قوریساوول باشی با بیست نفر غلام و سه رأس اسب از اصطبل خاصه همایونی ... به سفارتخانه قلعهک رفته، اظهار می‌نماید که از جانب سنی‌الجوانب همایون دعوت حضور مبارک شده‌اید. همین‌که نزدیک به قریه نیاوران شدند، این اشخاص در بیرون ده حاضر خواهند بود که محض ورود جناب مشارالیه پیشاپیش جناب ایلچی تا درب دیوانخانه مبارکه بیایند و دورباش کنند و نگذارند که کسی در سر راه جناب ایلچی آمده، مزاحمت رساند. عمله‌جات فراشخانه عالیجاه شهبازخان، وزیر مختار را وارد کشیک‌خانه مبارکه خواهد نمود، در حالتی که چند نفر از امرای دربار گردون‌مدار از قرار تفصیل ذیل با لباس رسمی در کشیک‌خانه مبارکه حاضر خواهند بود که پذیرایی نمایند: مقرب‌الخاقان ایشک آقاسی‌باشی (با خنجر و شرابه و مرصع) و مقرب‌الخاقان وزیرلشکر، مقرب‌الخاقان محمدخان امیرتومان با نشان و حمایل، مقرب‌الخاقان حاجب‌الدوله با نشان و حمایل، عالیجاه میرزا عباس خان، عالیجاه شهبازخان، صاحب‌منصبان همراه وزیرمختار [ناخوانا].

چهارصد نفر سرباز با یک نفر یاور با لباس‌های پاکیزه جلو عمارت مبارکه سلطانی حاضر خواهند بود که هنگام عبور وزیرمختار احترامات عسکریه به عمل آورند. چون جناب ایلچی نامه همراه داشته، با نهایت احترام نامه سربازان مزبور کلاً پیشکش نمودند. بعد از صرف قهوه و غلیان در کشیک‌خانه مبارکه قوریساوول باشی رفته، به خاکپای مبارک عرضه داده که جناب

وزیرمختار در کشیک‌خانه مبارکه حاضر بوده، مراجعت می‌نمایند.

بعد از مراجعت قوریساوول‌باشی از حضور مبارک، [محمدناصرخان] ایشیک آقاسی‌باشی، جناب وزیرمختار را با صاحب‌منصبان ایشان با ترتیب و نظمی که مقرر است به پیشگاه حضور همایون خواهد برد. در حالی که ایشیک آقاسی‌باشی کفش خود را بیرون می‌آورد، البته جناب وزیرمختار با صاحب‌منصبان ایشان به ملاحظه رعایت احترام و رسم و قاعده سوابق اوقات کفش‌هایی که قبل از وقت از برای خود تدارک دیده‌اند بیرون آورده، به حضور مبارک مشرف خواهند شد.

مقرب‌الخاقان ایشیک آقاسی‌باشی عرض خواهد کرد که جناب مستر موره، وزیرمختار و ایلچی مخصوص دولت انگلیس، [جهت] تهیه تکمیل روابط مودت و رفع مراودت، [با] نامه مودت علاقه‌اعلیحضرت پادشاه ذی جاه انگلیس شرف اندوز حضور مبارک اعلیحضرت شاهنشاهی شدند.

مهدی خان پسر کشیکچی‌باشی و مرتضی خان قوللرباشی و چهل نفر غلام پیشخدمت با لباس فاخر در پایین تالار در سلام حضور مبارک از دو طرف صف کشیده، ایستاده خواهند بود و همچنین از صاحب‌منصبان نظام از سرتیپ و سرهنگ و نایبان آجوادان‌باشی و غیره در سلام حضور مبارک خواهند بود.

اشخاصی که در اطاق حضور مبارک ایستاده خواهند بود، نواب شاهزادگان که حامل اسباب جواهر بودند: نواب فیروز میرزا نصره‌الدوله، فرهاد میرزا [معتمدالدوله] با شمشیر مرصع و سایر [افراد] جناب [میرزا کاظم خان] نظام‌الملک، مقرب‌الخاقان [محمدناصرخان] ایشیک آقاسی‌باشی، [میرزا سعید خان] جناب وزیر دول خارجه، مقرب‌الخاقان [میرزا داود خان] وزیر لشکر و مقرب‌الخاقان [حاجی علی خان] حاجب‌الدوله.

چون در عهدنامه جدید قرار بر این شده است که هنگامی که جناب وزیرمختار شرف‌اندوز حضور مبارک می‌شوند، جناب مستطاب امجد به اتفاق جناب مشارالیه متفقا شرفیاب حضور مبارک شوند، لهذا همین که جناب وزیرمختار در کشیک‌خانه مبارکه حرکت

کرد، جناب مستطاب صدارت عظمی با لباس درباری و علامت صدارتی از قبیل عصای مرصع و نشان‌های متعدد و حمایل‌های الوان با شراپه مکمل و نیز مروارید در کریاس مبارکه حاضر شده، هنگام ورود جناب ایلچی به دیوانخانه مبارکه جناب مستطاب تقدم جسته، از خیابان خلوت تشریف ببرد. ایشیک آقاسی‌باشی جناب ایلچی را از حضور برده، عرض کرده، احضار می‌شد. وارد اطاق [شده]، اول با جناب مستطاب متفقاً وارد تالار حضور مبارک شدند... محض شرفیابی اذن جلوس مرحمت شد و جناب مستطاب صدارت عظمی - دام اجلاله - در گوشه مسند همایون اذن جلوس یافت و به شاهزادگان مقدم جناب ایلچی مأموریت خود را به زبان فارسی عرض کرده، نشست و نامه اعلیحضرت پادشاه انگلیس را که در میان مجموعه طلا و در دست یکی از صاحب‌منصبان سفارت بود، خود مشارالیه گرچه یداً بید به حضور مبارک تسلیم نمود و اعلیحضرت همایون نامه را اگر چه به جناب نظام الملک سپرده و جناب معزی‌الیه بعد از گرفتن نامه قدری نزدیک‌تر به کرسی همایون ایستادند.

حاجب‌الدوله در کتابچه تشریفات علاوه برآنکه اطلاعاتی در باره تشریفات و آیین آن در عصر خود به دست می‌دهد، اشاره‌هایی هم به تربیت اشخاص برای رعایت اصول دیپلماتیک در چگونگی رفتار و سخن گفتن با افراد و هیأت‌های خارجی کرده است. این اثر برای شناخت رجال درباری، القاب و مناصب، اعلام جغرافیایی و امکانه و اصطلاحات دیوانی رایج آن عصر نیز سودمند است.

نتیجه

میرزا علی خان حاجب‌الدوله، از درباریان مورد اعتماد ناصرالدین شاه، اگرچه در طول حیات خود مشاغل مختلفی به عهده داشت و اقدامات عمرانی متعددی انجام داد و آثار گوناگونی از خود به یادگار گذاشت، اما به سبب همدستی با مهدعلیا و میرزا آقاخان نوری، در

مخالفت با میرزا تقی خان امیرکبیر و سرانجام قتل وی، خوشنام نیست. فرزندش، محمدحسن خان اعتمادالسلطنه بر این نظر بود که پدرش ۶۰ سال صادقانه خدمت کرده است. اکنون دو اثر از وی در دست است: یکی سفرنامه او به حج و دیگری یادداشت‌هایی که در باره تشریفات، آداب استقبال و پذیرایی از هیأت‌های دیپلماتیک در عصر قاجار نوشت و شامل فصل‌های مختلف است. این اثر می‌تواند گوشه‌هایی از آداب دیپلماتیک و تشریفات را در آن دوره تاریخی روشن کند.

منابع و مأخذ

نسخه خطی

مقدم مراغه‌ای، میرزا علی خان، کتابچه تشریفات، شماره کتابت 6310، شماره ثبت 125، کتابخانه وزارت امور خارجه

کتاب‌ها

- آدمیت، فریدون (1355)، **امیرکبیر و ایران**، تهران: خوارزمی
- آقابزرگ طهرانی (1408ق)، **الذریعه الی تصانیف الشیعه**، قم: مؤسسه اسماعیلیان
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (1376)، **روزنامه خاطرات**، به کوشش: ایرج افشار، تهران: امیرکبیر
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (1368)، **مرآةالبلدان**، به تصحیح: عبدالحسین نوایی ومیرهاشم محدث، تهران: انتشارات دانشگاه تهران
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (1363)، **تاریخ منتظم ناصری**، به تصحیح: محمداسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (1357)، **صدرالتواریخ**، به تصحیح: محمد مشیری، تهران: روزبهان
- امین‌الدوله غفاری، فرخ خان (1358)، **مجموعه اسناد و مدارک فرخ خان امین‌الدوله**، به کوشش: کریم اصفهانیان و قدرت‌الله روشنی (زعفرانلو)، تهران: انتشارات مرکز نشر دانشگاهی
- بامداد، مهدی (1374)، **شرح حال رجال ایران**، تهران: زوآر
- چهل سال تاریخ ایران** (1363)، به کوشش: ایرج افشار، تهران: اساطیر
- خان ملک ساسانی، احمد (1354)، **سیاستگران دوره قاجار**، تهران: انتشارات هدایت با همکاری انتشارات بابک
- خورموجی، محمدجعفر (1363)، **حقایق الاخبار ناصری**، به کوشش: حسین خدیوچم، تهران: نشر نی
- شیل، لیدی م.ل. (1362)، **خاطرات لیدی شیل**، ترجمه: حسین ابوترابیان، تهران: نشر نو
- علوی شیرازی، میرزا هادی (1363)، **سفرنامه میرزا ابوالحسن خان ایلچی به روسیه**، با مقدمه: محمد گلبن، تهران: دنیای کتاب
- گوبینو، آرتور (1370)، **گزارش‌های سیاسی کنت دو گوبینو از ایران**، ترجمه: عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: جویا
- ملک‌آرا، عباس میرزا (1355)، **شرح حال عباس میرزا ملک‌آرا**، با مقدمه عباس اقبال آشتیانی، به کوشش: عبدالحسین نوایی، تهران: بابک
- معتدی، محسن (1381)، **جغرافیای تاریخی تهران**، تهران: مرکز نشر دانشگاهی

منزوی، احمد (۱۳۷۴)، فهرستواره کتاب‌های فارسی، تهران: انجمن آثارومفاخر فرهنگی
منزوی، احمد (۱۳۵۳)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای
موریه، جیمز (۱۳۴۸)، سفرنامه، ترجمه: ابوالقاسم سری، تهران: توس
واتسن، رابرت گرانت (۱۳۴۸)، تاریخ ایران از ابتدای قرن نوزدهم تا سال ۱۸۵۸ میلادی با نظری اجمالی به
وقایع عمده‌ای که به استقرار دولت قاجار منجر است، ترجمه: غ. وحید مازندرانی، تهران: امیرکبیر